

van televisiestations als CNN. Operaties en reorganisaties gingen hand in hand en met een voor het boek opmerkelijke openhartigheid wordt de situatie rond het aantreden van het paarse kabinet-Kok bekritiseerd. Door personele wisselingen waren de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten politiek en ambtelijk stuurloos, terwijl kort tevoren de BVD, waarmee toch al een ongezonde concurrentie bestond (187-188, 332), tijdens een hoofdenwisseling bij de MID een poging tot landje-pik op het allerlaatste moment had zien stranden.

Blijkens de hoofdstukken over afzonderlijke onderdelen van de dienst, is de MARID in elk geval aan één revolutie niet ontkomen: de computerisering, aanvankelijk het werk van individuele doorzetters en na een moeizaam begin inmiddels onmisbaar geworden. Ook op andere terreinen deden zich dramatische technische vernieuwingen voor. De bronnen bij de koopvaardij die foto's maakten in 'vijandige' havens zijn vrijwel geheel vervangen door satellieten. Mede daardoor is Nederlands maritiem inlichtingenwerk zonder uitgebreide liaisons met vooral de Verenigde Staten onmogelijk geworden. Intussen dreigt voor de Nederlandse overheid bepaalde apparatuur zo te duur te worden dat een essentieel onderdeel van het inlichtingenwerk als het Technisch informatieverwerkingscentrum bijna ten prooi viel aan bezuinigingen. Ondanks de *hardware* blijft inlichtingenwerk echter steeds mensenwerk. Dat is de duidelijkste les die uit dit boek kan worden getrokken.

Bob de Graaff

G. van den Berghe, *Getuigen. Een casestudy over ego-documenten. Bibliografie van ego-documenten over de nationaal-socialistische kampen en gevangenschappen, geschreven of getekend door 'Belgische' (ex-)gevangenen. Belgen, personen die in België gedomicilieerd waren of verbleven, en andere uit België gedeporteerde personen*, I, II (Brussel: Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, 1995, 331 en 439 blz., Bfl450,-, ISBN 2 960043 6 1).

Van geen enkele historische episode zijn zoveel persoonlijke getuigenissen opgetekend als van de Tweede Wereldoorlog. Deze stroom kwam al tijdens de oorlog op gang en het aantal gepubliceerde dagboeken, memoires en andere persoonlijke verslagen moet inmiddels in de tienduizenden lopen. Toch worden er nog steeds nieuwe getuigenverklaringen verzameld, door instellingen als het Video archive for Holocaust testimonies van Yale university en de ook in Nederland actieve Survivors of the Shoah visual history foundation, opgericht door Steven Spielberg uit de opbrengsten van zijn film *Schindlers list*.

Volgens de schrijver en Nobelprijswinnaar Eue Wiesel is de getuigenis door de ervaringen in de laatste wereldoorlog zelfs uitgegroeid tot de meest karakteristieke verhaalvorm van de moderne tijd. Dat is voor alles een gevolg geweest van het doelbewuste streven van de nationaal-socialisten alle sporen die naar de vervolging en vernietiging verwezen, uit te wissen. Daarmee is de getuigenis niet alleen onmisbaar voor onze kennis en begrip van wat zich tijdens deze episode van de oorlog heeft afgespeeld — zij is tegelijk te beschouwen als het enige adequate middel tegen het streven van de nazi's de geschiedenis naar hun hand te zetten.

Maar de getuigenis heeft ook andere functies, te beginnen voor de overlevende zelf. In hun bundel *Testimony. Crises of witnessing in literature, psychoanalysis, and history* (New York, 1992) betoogden Shoshana Felman en Don Laub, verbonden aan het eerder genoemde Video archive in Yale, dat de traditionele manieren van vertellen tekort schieten om traumatische ervaringen te omvatten en te verwerken, terwijl dit toch een levensvoorwaarde is. Het niet vertellen van het verhaal komt neer op een voortdurende van de tirannie, niet alleen voor de

individuele slachtoffers, maar voor de westerse cultuur als geheel, aldus Laub en Felman. Waar traditionele verhaalvormen tekort schieten, dient de getuigenis zich aan als alternatief.

Het staat wel vast dat dergelijke overwegingen ook een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van de omvangrijke bibliografische publicatie *Getuigen. Een casestudy over ego-documenten*. Gie van den Berghe, de auteur van het omvangrijke werk, uitgegeven door het Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in Brussel, heeft zich in zijn vroegere publicaties al intensief met de bijzondere betekenis van de getuigenis beziggehouden. Daarbij is hij ook ingegaan op de problemen die dit soort bronnen aankleven, zoals de vraag naar de authenticiteit en objectiviteit, of het verschil in karakter tussen bijvoorbeeld 'spontaan' geschreven dagboeken en 'uitgelokte' juridische verklaringen. Van den Berghe werd daartoe mede geïnspireerd door de permanente verdachtmakingen en verdraaiingen van de zijde van de negationisten, die daarmee de waarde van de bronnen aangaande de nazistische vernietiging trachten te ondermijnen.

Met deze monumentale tweedelige uitgave heeft Van den Berghe een grote verzameling bronnen geopend voor de studie van de nazistische politiek van onderdrukking, vervolging en verzet. De reikwijdte van de publicatie wordt omstandig maar adequaat aangeduid in de ondertitel: *Bibliografie van ego-documenten over de nationaal-socialistische kampen en gevangnissen, geschreven of getekend door 'Belgische' (ex-)gevangenen. Belgen, personen die in België gedomicilieerd waren of verbleven, en andere uit België gedepoteerde personen*. Het eerste deel bestaat uit een zeer uitvoerige verantwoording en een kwantitatief, chronologisch en geografisch gerubriceerd overzicht, ondersteund door tal van tabellen en grafieken; het tweede deel wordt geheel in beslag genomen door de eigenlijke bibliografie. Het werk wordt afgesloten met een uitvoerig register.

De bibliografie omvat niet alleen memoires, dagboeken en andere schriftelijke verklaringen, maar ook tekeningen, schilderijen en gedichten. Voor het onderzoek werden de belangrijkste collecties in België, Frankrijk, Duitsland, Nederland en Oost-Europa doorgewerkt, alsmede een aantal particuliere archieven. Dat onderzoek resulteerde in ruim 1500 opgenomen titels, waarvan er 507 verschenen in boek- of brochurevorm, 373 in bundels, 141 in tijdschriften en 82 in kranten, tegenover 324 niet-gepubliceerde verklaringen en 108 in de categorie 'overigen'.

De indeling in afdelingen volgt evenwel een ander criterium: 1 anonieme egodocumenten van niet-geïdentificeerde en 2 geïdentificeerde auteurs; 3 egodocumenten; 4 een niet-systematische opsomming van getuigenissen over Belgische gevangenen, met een daarbij behorende lijst van primaire literatuur. Voorzover mogelijk is iedere titel aangevuld met gegevens omtrent de auteur en zijn of haar *curriculum carceris*, de vindplaats, het moment van getuigen, omvang en jaar van publicatie en andere bijzonderheden. Het overzicht is verder voorzien van een uitvoerige opsomming van bibliografieën, naslagwerken, bronnen, studies over kampen en gevangnissen en meer algemene beschouwingen over getuigenissen. Ten aanzien van de laatste lijst is het overigens niet altijd duidelijk welke criteria daaraan ten gronde hebben gelegen. Ogenscheinlijk onbeduidende publicaties hebben er een plaats in gevonden, terwijl enkele belangrijke titels ontbreken.

De eigenlijke bibliografie wordt, zoals hiervoor reeds is opgemerkt, voorafgegaan door een kwantitatieve bewerking van het materiaal. Deze berekeningen hebben geresulteerd in een indrukwekkende hoeveelheid gedetailleerde tabellen en grafieken, waarin de verzameling telkens opnieuw is uitgesplitst naar criteria als joods/niet-joods, sekse, kamp/gevangenis, decennium van ontstaan.

Hoe het materiaal is verzameld en bewerkt, wordt in een uitvoerige en adequate verantwoording uiteengezet. Pijnlijke en ingewikkelde kwesties worden daarbij door Van den Berghe niet uit de weg gegaan. Zo betoogt hij dat historici, om vat te krijgen op de nazistische vervolging en

vernietiging, toch min of meer gedwongen zijn de racistische classificatie 'jood'/'niet-jood' te volgen, maar dat bij de bestudering van egodocumenten deze indeling juist niet mag worden gehanteerd. Omdat het bij egodocumenten gaat om individuele ervaringen, zou een eventuele indeling in categorieën uitsluitend gebaseerd mogen zijn op de vraag of iemand *zichzelf* als jood beschouwde.

Van den Bergh heeft met *Getuigen* belangrijke bouwstenen aangedragen voor de verdere studie van de duistere wereld van de nazistische kampen en gevangenissen. Blijkens de inleiding kunnen we ook in die richting nog een en ander van deze auteur verwachten.

Frank van Vree

H. Flap, W. Arts, ed., *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1997, 180 blz., f29,50, ISBN 90 5356 255 9).

In de inleiding van deze bundel, resultaat van de Sociaal-wetenschappelijke studiedagen van 1996, wordt de lezer een aantal analytische bijdragen van historici en sociologen beloofd, waarin wordt afgerekend met het morele perspectief van de bezettingshistoriografie. Die belofte wordt vrijwel volledig waargemaakt in deze publicatie, die wordt geopend en gesloten door de peetvaders van deze benadering, de historicus J. C. H. Blom en de socioloog C. J. Lammers. De analyse leidt tot differentiatie. Flap, Geurts en Ultee wijzen op regionale en lokale verschillen in de jodenvervolging. Croes kiest stelling voor de functionalisten tegenover de intentionalisten door het monolithische beeld van de hand te wijzen dat De Jong en In 't Veld hebben geschetst van het Duitse politie- en veiligheidsapparaat en in plaats daarvan de polycratische aard van de Sipó en SD in Nederland te benadrukken. Dat dit geconstateerde gebrek aan historische uniformiteit niet tot vergruizing van het beeld leidt, komt doordat de auteurs de verschillen trachten te herleiden tot enkele gemeenschappelijke noemers. Een van de verklaringen voor een actievrije houding van (potentiële) slachtoffers is de mate van voorkennis die bestond over de toekomstige maatregelen van de bezetters. Dit blijkt uit de bijdrage van Ultee en R. Luyckx over joods-gojse huwelijken en joodse zelfdodingen, het artikel van Werkman over de houding van het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond en het CNV gedurende het eerste bezettingsjaar en het opstel van Louwers over de nazificering van een vijftal vrouwenorganisaties. De consequentie van die constatering, dat daarmee het reeds in de jaren dertig verworven inzicht in Nederland in de aard van het nationaal-socialisme en in de Duitse omstandigheden van belang is, wordt door de meeste auteurs (nog) niet structureel getrokken. Een uitzondering is Werkman, die het verschil in opstelling tussen het RKWV (meer pro nieuwe verhoudingen) en het CNV (meer nationaal-Nederlands) tijdens het eerste bezettingsjaar verklaart uit hun onderscheiden opstelling tijdens de jaren dertig en de mate waarin de beide organisaties mei 1940 als breuk met het voorafgaande decennium wensten te ervaren. Ook de bijdrage over de economische exploitatie door de bezetter geschreven door Klemann, die in het voetspoor van Trienkens de relatief gunstige voedselsituatie tot 1944 mede verklaart uit de voorde bezetting door de Nederlandse overheid getroffen maatregelen, accentueert, zonder daarop al te zeer in te gaan, het belang van de jaren dertig ter verklaring van de gebeurtenissen tijdens de bezetting. Collaboratie en verzet of verzet versus onderdrukking zijn in de bundel als analytische begrippenparen niet losgelaten. Collaboratie en verzet — in dit boek regelmatig tussen aanhalingstekens geplaatst—hebben echter de neutralere betekenis van mede- en tegenwerking gekregen. Het onderdrukingsapparaat wordt niet langer gezien als een monoliet en het kampte bovendien met personeelsgebrek. Daarom was het aangewezen op medewerking van 'inheemse'